

EL TREBALL DE LES DIDES ALS HOSPITALS MEDIIEVALS VALENCIANS DEL SEGLE XV¹

Andrea Martí Serrano
Universitat de València

Resum: L'article tracta el treball de les dides als hospitals valencians d'En Clapers i de la Reina al segle XV. Ens centrarem en abordar les cinc qüestions següents: la gran quantitat de dides i els motius d'aquest nombre, les tasques que aquestes dones portaven a terme, la duració del seu treball, el seu salari i els orígens socials de les alletadores.

Paraules clau: dides; hospital; treball femení; València; segle XV.

The Work of the Nursemaids in the Fifteenth Century Medieval Valencian Hospitals

Abstract: This article aims at discussing the work of the nursemaids in Valencia's hospitals d'En Clapers and de la Reina in the 15th century. We will focus on five of the following sub-themes: the huge number of nursemaids and the cause of it, the tasks of these women, the length of their job, their salary, the location and the social origins of the nursemaids.

Key words: Nursemaid; hospital; female work; Valencia; 15th century.

INTRODUCCIÓ

“no pot bastar, / aquest espital, / ni té cabal, / per mantenir / ni lits,
ni fornir / per a tants pobres, / per fer les obres / e tantes **dides**,
/ no vasta en vides...”²

Amb aquestes paraules de Jaume Roig a l'*Espill* en referència a l'Hospital d'En Clapers es posa de manifest, a més de les dificultats econòmiques que patien els principals hospitals valencians al final de període medieval, la necessitat que tenien aquestes institucions de contractar a un elevat nombre de dides per tal de poder cuidar a tots els xiquets que tutelaven aquestes institu-

---

Data de recepció: 18 de febrer de 2021 / Data d'acceptació: 17 de març de 2021.

¹ Abreviatures utilitzades: AMV= Arxiu Municipal de València, LL.A.H.C.= *Llibres de l'Administració de l'Hospital d'En Clapers* i LL.C.H.R.= *Llibres de Comptes l'Hospital de la Reina*.

² Versos 39-45 (ROIG, ed. Roque Chabás, 1905, p. 21).

cions. Així, aquest mateix hospital va precisar al segle XV d'una mitjana de 30 dides per any, el que va suposar durant aquest període quasi una cinquena part de les despeses totals d'aquesta institució.

Per tant, les dides suposaven una peça fonamental per als hospitals medievals tant perquè eren indispensables per a la supervivència dels xiquets que tenien a càrrec com per la rellevància econòmica que suposava el fet de tenir en nomina a un grup tan nombrós d'ames de cria. Malgrat el protagonisme d'aquestes treballadores, la historiografia del País Valencià no ha prestat mai massa atenció a la seua figura. El seu estudi, generalment, s'ha realitzat de forma col·lateral, aparellat o bé a investigacions generals sobre un determinat hospital o bé a estudis que posaven el focus en analitzar la situació dels xiquets. Pel que fa al primer grup, els estudis de caràcter general, cal destacar la investigació d'Agustín Rubio Vela, sobre l'hospital d'En Clapers al segle XIV, *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV* (Rubio Vela, 1984) i els estudis que ha realitzat Mercedes Gallent, sobre les institucions hospitalàries valencianes, dels quals cal remarcar la seua tesi doctoral *La asistencia sanitaria en Valencia (1400-1512)* (Gallent, 1981). Pel que fa al segon grup, els estudis centrats en la investigació dels xiquets, cal anotar l'obra d'Emma Jávega Charco *Expósitos en la Valencia de la primera mitad del siglo XVI* (Jávega, 2010), l'interessant article d'Agustín Rubio Vela "La asistencia hospitalaria infantil en la Valencia del siglo XIV: pobres, huérfanos y expósitos" (Rubio, 1982) i l'estudi d'Hélène Tropé *La formation des enfants orphelins à Valence (XVe - XVIIe siècles). Le cas du College imperial Saint-Vincent Ferrer* (Tropé, 1998).

Als altres territoris de la Corona d'Aragó l'estudi de les dides ha comptat amb una tònica similar, amb algunes excepcions com Mallorca i Barcelona, on sí comptem amb investigacions específiques sobre la feina de les dides. Així, per al cas balear cal citar l'article d'Esther Cruz Pérez "La feina de les alletadores a la Baixa Edat Mitjana mallorquina" (Cruz, 2003). Pel que fa a la ciutat comtal, on s'ha produït un gran floriment d'aquesta línia d'investigació, cal anotar l'estudi de José Hernando "L'alimentació làctica dels nadons durant el segle XIV: les nodrisses o dides a Barcelona 1295-1400" (Hernando, 1996) i les importants investigacions portades a terme per Ximena Illanes, de les quals cal remarcar els articles "Nutrir a otros que no son los propios" (Illanes, 2006) i "Historias entrecruzadas: El período de la lactancia de niñas y niños abandonados en el mundo femenino de las nodrizas durante la primera mitad del siglo XV" (Illanes, 2013). A més a més, també cal destacar els estudis de Teresa Vinyoles, que tot i centrar-se més en la figura dels xiquets expòsits, constitueixen, sense dubte, una font de gran interès per a l'estudi de les dides. D'aquests podem remarcar els següents: "Els infants abandonats a les portes

de l'Hospital de Barcelona (1426-1439)" (Vinyoles, 1981), "Petita biografia d'una expòsita barcelonina del segle XV" (Vinyoles, 1989) i l'article escrit amb la mateixa Illanes "Tratados como hijos e hijas" (Vinyoles i Illanes, 2012).

En l'àmbit internacional, cal també citar algunes investigacions d'interès per aquesta qüestió com són les realitzades per David M. Andrea, *Civic Christianity in Renaissance Italy. The Hospital of Treviso, 1400-1530* (David, 2007); Salvatore Marino, "Pratiche di adozione e affidamento nella Corona d'Aragona. Un'ipotesi di confronto tra Napoli e Barcellona (secoli XIV-XVI)" (Marino, 2014), i Maria Clara Rossi i Marina Garbellotti, *Adoption and Fosterage Practices in the Late Medieval and Modern Age* (Rossi i Garbellotti, 2015).

Seguint el fil d'aquests estudis centrats en la dona presentem aquesta investigació que ha utilitzat com a fonts principals els onze *Llibres de l'Administració de l'Hospital d'En Clapers* que es conserven per al segle XV i una selecció de nou *Llibres de Comptes l'Hospital de la Reina* que comprenen diferents moments d'aquest mateix segle³. Unes fonts molt interessants i que en el cas de l'Hospital d'En Clapers, al segle XV, romanien pràcticament verges.

Perquè "tantes dides"?

Les institucions hospitalàries baixmedievales valencianes es varen veure obligades en alguns casos a procurar la subsistència d'un grup de xiquets que a vegades podia ser relativament gran. Així, si observem la *gràfica número 1* podem veure com l'any 1453 l'Hospital d'En Clapers va tindre a càrrec seu a 32 xiquets i com l'any 1478 l'Hospital de la Reina va arribar a tenir la xifra de 37 infants.

D'on provenien tots aquests xiquets? La majoria d'ells eren expòsits que havien sigut "lançats" als hospitals. En algunes ocasions, gràcies a la minuciositat de qui escrivia els llibres de l'administració, podem saber inclús com havien succeït els fets:

...fou acomanada alletar una infanta lo qual aquell dia mateix era portada al dit spital e la qual la nit ladonch presedent era stada posada en un cabaç, lo qual ab la dita infanta fon ligat e penjat a l'anella de la porta maior de l'alberch de l'honrat Jaume Steve de Limotges, ab hun albarà del tenor següent: en prom (sic.) de nostre senyor Déu féu criar aquesta christiana per reverencia de nostre senyor Déu, car nostra sanch es pròpia, sinó són pagat de ça sereu pagat de nostre senyor Déu...⁴

³ Els anys analitzats en l'Hospital de la Reina han sigut: 1400, 1401, 1403, 1420, 1427, 1428, 1453, 1478, 1496.

⁴ AMV, LL.A.H.C., 1427, f. 70r.

Com veiem en aquest exemple la criatura abandonada portava un albarà, o paper escrit, on s'annotava informació de la seua persona. Aquest procediment, segons mostren les fonts, era força comú en els nadons expòsits, encara que solien ser més escarits que el que acabem de presentar: “era stada lançada en lo dit spital (En Clapers) ab un albarà del tenor següent: Caterina és son nom. Batejada és”⁵.

Les raons per les quals s'abandonaven a aquestes criatures solien ser una barreja de factors, en els quals quasi sempre feien acte de presència la malaltia i la pobresa. Els llibres de les institucions així ho mostren, anotant en diferents ocasions els motius que havien portat als familiars a deixar als xiquets: “fou donada a alletar una infanta, apellada Ysabel, filla de Guillem Martí, llaurador qui stà en lo camí de Murverdre, la qual lo dit dia fou lançada en lo dit spital com la mare fos malalta e pobre que no la podia sostenir...”⁶.

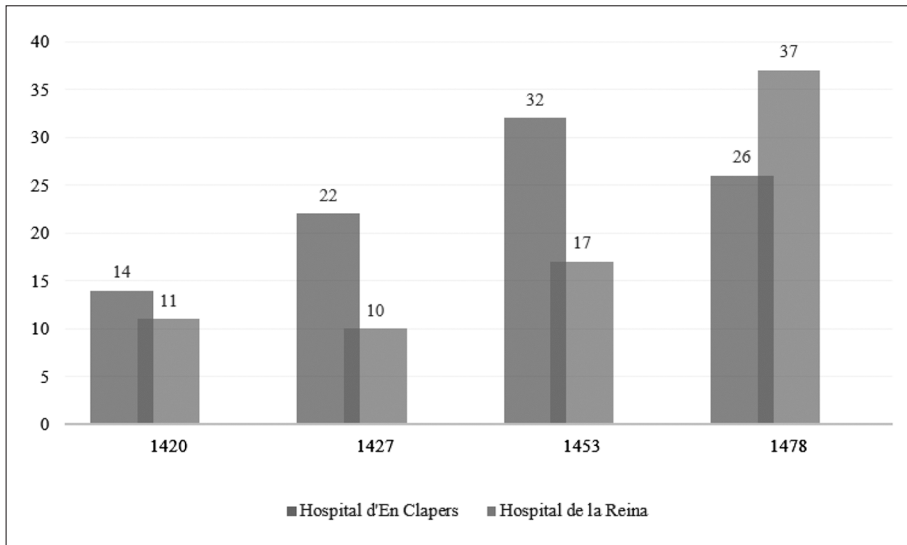
Aquestes pràctiques d'abandonament podien ser durament penades per part del Consell de la ciutat, que imposava multes econòmiques als pares que decidien deixar als seus fills. Així ens ho mostra Mercedes Gallent en *La asistencia sanitaria en Valencia (1400-1512)* on recull el cas de la mare de l'infant Vicent, la qual el Consell li va imposar una multa de dos ducats per haver abandonat al seu fill. Ara bé, malgrat aquestes dures penes, com ja va comentar aquesta mateixa autora i com també podem veure en la *gràfica número 1*, el nombre de xiquets expòsits va seguir sent elevat al llarg d'aquest període (Gallent, 1981, p. 89).

Una vegada eren deixats en els hospitals les institucions tenien cura d'atendre les necessitats més bàsiques d'aquests xiquets. D'aquesta manera, era precís la contractació d'ames de cria o dides que alimentaren i cuidaren als infants. Encara que, segons mostren les fonts, els hospitals també procuraven vestimenta als xiquets. Així, era recurrent la compra de “sabatetes”, “gonelletes”, “cotetes” i en algunes ocasions de calces i “gamboxets” per tal de tapar el cabet de les criatures.

A més de la roba, les institucions també proporcionaven remeis per tal curar als xiquets quan es posaven malalts, fet que solia ocórrer amb certa freqüència. Algunes vegades els tractaments per tal de curar als infants podien afectar directament a les dides, ja que era dels seus cossos d'on sortien els aliments dels lactants. És aquest el cas de Francesca, a la que l'administrador donà: “...quatre reals per a polls que menjàs, com lo dit Johan hagués una greu e fort malaltia, la que quasi tota la persona tenia plena de foch e los metges e aconsellaven

⁵ AMV, LL.A.H.C., 1427, f. 67r.

⁶ AMV, LL.A.H.C., 1427, f. 79r.

Gràfica 1. Comparació de les criatures tutelades pels hospitals En Clapers i la Reina al segle XV. Andrea Martí Serrano.

que la dita Francesca, qui alletava a aquells, no menjara moltó ni coses groses, sinó que estigués a dieta”⁷.

Al marge de cobrir les necessitats dels xiquets “lançats” les institucions també oferien ajudes econòmiques a famílies pobres que normalment patien de l’absència o malaltia de la mare. D’aquesta manera, els hospitals pagaven a altres dides per tal de que es feren càrrec de l’alimentació dels nadons. Aquesta ajuda en algunes ocasions podia provenir de més d’un hospital. De fet, amb certa freqüència els llibres anoten que es crien “ab l’ajuda de tots los spitals”⁸.

La feina de les ames de cria

Les dides o ames de cria eren les encarregades de nodrir als xiquets o d’alimentar-los una vegada ja havien superat el període de “desmamar-se”. Les fonts

⁷ AMV, *LL.A.H.C.*, 1423, f. 69r.

⁸ AMV, *LL.A.H.C.*, 1428, f. 66r.

presenten almenys tres tipus de contractes diferents per a aquestes treballadores. El més comú era el de “criar de llet o alletar”, que és el que implicava nodrir als nadons amb la llet pròpia. El segon contracte de treball era el que s’anotava com “desmamar” o “per miga let”. Aquest implicava que la dida seguia nodrint al xiquet, encara que cada vegada li donava menys llet pròpia, ja que s’anaven introduint altres tipus d’aliments fins que el nadó aconseguia finalment deixar la llet de pit. Les fonts ens anoten que aquest contracte es realitzava, normalment, durant un parell de mesos i començava quan els xiquets tenien aproximadament un any i mig. Així va passar el 16 d’octubre de 1446 quan:

Aquest diu fon dit als dits marit e muller que desmamasse la dita Beatriu en la fi del dit mes d’octubre ço es per lo temps e no li donassen pus llet com ja hagués XVII meses e prop de mig any⁹.

Ara bé cal anotar que el procediment no sempre era lineal, ja que en alguns casos es precisava tornar a l’alletament per un temps. D’aquesta manera, en aquest mateix any 1446 la dida Caterina va tenir que tornar a realitzar un contracte “d’alletament” durant un mes perquè l’infant Nicolau havia agafat una “malaltia que hac per lo desmamar”¹⁰.

El tercer tipus de contracte que apareix en la documentació és el de “provehir de menjar e beure”, que es produïa quan els nadons ja havien abandonat completament la llet materna i l’hospital encara no havia trobat una solució per al seu futur. La mitjana de duració d’aquest procediment estava aproximadament en cinc mesos, estant el mínim en un mes i el màxim en vint-i-un mesos.

A més a més, cal recordar que les dides també acomplien altres tasques molt importants per a la cria dels xiquets que van més enllà de l’alimentació, com era tindre cura d’ells, netejar-los, mudar-los i, en part, de la seua educació. Així, aquestes dones eren també les encarregades d’ensenyar-los a caminar, a parlar, etc... D’aquesta manera, nodrir no era l’única feina que realitzaven, ja que també s’encarregaven d’altres feines molt importants (Cruz, 2003, p. 41).

Aquestes tasques es portaven a terme, generalment, en les cases de les mateixes dides, a diferència del que passava en altres hospitals que tenien també contractades a dides internes. Així succeïa a l’hospital de Santa Creu de Barcelona que comptava amb les anomenades “dides de casa”, dones que treballaven per a l’hospital durant un període de temps relativament llarg vivint a dintre de la institució (Illanes, 2013, pp. 162-163).

⁹ AMV, *LL.A.H.C.*, 1446-447, f. 69v.

¹⁰ AMV, *LL.A.H.C.*, 1446-447, f. 71r.

Duració dels contractes

Le fonts mostren un gran ventall de possibilitats pel que fa al temps que treballaven les ames de cria per als hospitals. Si ens fixem en el costat de les dides que treballaven durant menys temps podem distingir com existia un tipus de ames de cria que s'utilitzaven per a períodes molt breus, com una nit o pocs dies. El caràcter tan provisional d'aquestes alletadores feia que en aquelles ocasions moltes vegades no aparegués ni el nom de la dona que realitzava la feina. Era també en aquestes circumstàncies, on la necessitat ofegava, quan els nens podien passar per moltes dides ocasionals. És aquest el cas de la infanta Joaneta, que en 1461 va estar en quatre dies amb quatre ames de cria, una dona diferent a cada dia¹¹. Altres vegades el mateix administrador anotava la situació de temporalitat d'aquestes treballadores ocasionals: “e alletà lo dit Estevet fins hauer dida”¹².

D'altra banda, estaven les dides que romanien durant més temps amb els infants. Aquestes solien estar normalment treballant una mitjana de cinc mesos i mig, en el cas de l'Hospital de la Reina, i 8 mesos, a l'Hospital d'En Clapers. Algunes vegades s'observa entre aquestes una professionalització de la seua tasca. És el cas de Joana, esposa de Joan de Torell, que durant el període de 1460-1461 es va ocupar de tres criatures. Així, un dia després que morís la xiqueta Joana es va fer càrrec de Maria, que va morir vint-i-set dies després, i al cap de poc es va realitzar un altre contracte per nodrir a la nena Esperança¹³. Altre cas interessant de professionalització de la tasca de dida és el que va portar a terme Francesca Soriana. Així, l'Hospital de la Reina va pagar “a na Soriana set liures deu sous e són per criar quatre mesos a tres criatures e per dos mesos quatre criatures a raó de set sous sis diners lo mes”¹⁴. Cal dir, però, que tenir a diferents xiquets alhora no era l'habitual i encara menys a més de dos, sent aquest l'únic cas on observem que es crien a tres i quatre infants al mateix temps.

La temporalitat estava, sense dubte, marcada pel període de temps que els nadons necessitaven els seus serveis. Cal pensar que els nens, com ja hem esmenat, devien estar fins a aproximadament un any i mig nodrint-se de llet materna. A partir d'aquest període s'anava disminuint la quantitat de llet i l'infant passava a menjar fonamentalment aliments. El treball de les dides en aquests

¹¹ AMV, *LL.A.H.C.*, 1460-1461, f. 45r.

¹² AMV, *LL.C.H.R.*, 1428, f. 29v.

¹³ AMV, *LL.A.H.C.*, 1460-1461, f. 41r., 42r. i 44r.

¹⁴ AMV, *LL.C.H.R.*, 1488-1489, f. 12v.

moments ja depenia, probablement, del temps en què tardaren els hospitals a procurar un futur als xiquets. El més normal era que les institucions donaren als infants en contractes d'afermament, de manera que passaven a ser servents d'una determinada família, la qual havia d'ocupar-se ara de la seua subsistència a canvi de la feina que aquests realitzarien. Una altra via no tan comuna, però també present a les fonts, era la de tornar els xiquets a les seves famílies. Aquesta tasca la solien realitzar o bé les mateixes treballadores dels hospitals o bé les conegudes com a "corredores", dones que coneixien bé la ciutat i que anaven a la recerca d'informació per tal d'aconseguir descobrir quins eren els pares dels nadons (Rubio, 1982, p. 171). A la nostra documentació hem trobat com una de les dides, Francesca Soriana, de la qual ja hem parlat més a dalt, va dedicar-se també a aquesta feina de corredora:

Ítem paguí a na Soriana, en partides, per tornar criatures alguns pares e mares de pobres e alguns persones les quals no les podien sostenir 10 sous per cascuna e algunes dides les quals les sostenen algunes nits per mans de na Soriana. XIII lliures VI sous VIII diners finí per tot decembre¹⁵.

Al marge d'aquestes qüestions existien molts altres factors que portaven a la finalització dels contractes de les dides. Així, com mostren les fonts, la mortalitat infantil constituïa una de les principals causes per les quals les alletadores havien d'abandonar la seua feina. Alguns anys la mort colpejava fort als hospitals, com va passar al període de 1460-1461 a l'hospital d'En Clapers on va arribar a morir quasi el 40% dels xiquets tutelats per aquesta institució¹⁶.

Algunes voltes la necessitat d'acabar amb el contracte venia demanda per la voluntat o la situació que vivien les mateixes ames de cria. D'aquesta manera, hem trobat casos on aquestes treballadores decideixen deixar la feina perquè els xiquets que cuidaven estaven malalts¹⁷. Altres vegades veiem que les dides han de deixar la feina perquè les dones ja no tenien prou llet per nodrir¹⁸ o perquè algun dels seus fills es posava malalt. Fou aquest el cas de Jacmeta que en 1427 "lexà la dita infanta apel·lada Yolant per çò com alletava una criatura sua pròpia, la qual tenia malata, e per consegüent no podia bastir en alletar a la dita Yolant"¹⁹. Aquesta situació posa de manifest una qüestió que estava en l'aire, ja que el fet de realitzar la feina de dida suposava la possibilitat de

¹⁵ AMV, *LL.C.H.R.*, 1488-1489, f. 21r. i 1496 f. 26r.

¹⁶ AMV, *LL.A.H.C.*, 1460-1461, f. 45v.-39r.

¹⁷ AMV, *LL.A.H.C.*, 1428, f. 51v. i 58r. i AMV, *LL.C.H.R.*, 1401, f. 74v. i 1420, f. 27r.

¹⁸ AMV, *LL.A.H.C.*, 1427, f. 71r. i 72r. i 1446-1447, f. 80v.

¹⁹ AMV, *LL.A.H.C.*, 1427, f. 74r.

posar en risc la vida dels nadons propis, els quals havien de compartir la llet amb l'infant de l'hospital (Cruz, 2003, p. 41).

Un altre cas que també és interessant comentar és quan l'alletadora Dolça va tornar a la xiqueta Joaneta “com fos prenyada”²⁰. L'embaràs era considerat en aquest moment com un factor que impossibilitava en grau considerable des-entolupar la tasca d'ama de cria, ja que la llet podria deteriorar-se o disminuir. És per això que les dides no devien mantenir relacions sexuals, que a més a més es consideraven com un element que podia alterar la qualitat de la llet que rebia l'infant i provocar la malaltia o la mort d'aquest. Per tot això, a Mallorca els procuradors reials en els privilegis de 1484 anotaven la necessitat de què les dides havien de tenir el consentiment dels seus marits per tal de poder realitzar aquest treball:

Que tota dida qui nodrirà infant d'atri e fa affermando un any o annes o setmanes ab voluntat de son marit que no farà part d'ell ne d'altri e qui voldrà, perdrà la soldada e pagarà de bon seixanta sous²¹ (Cruz, 2003, p. 41).

En últim lloc, cal anotar un altre motiu d'abandonament de la feina. Hem trobat dos casos on se li van llevar els xiquets a les ames de cria perquè se li va donar una mala atenció a aquests. El primer cas es va donar l'any 1437 a l'Hospital d'En Clapers, quan l'administrador anota que llevà a la xiqueta Petronil·la de la dida Triana perquè “no avia bon tracte”²². El segon cas es produeix en 1447, quan Joanet fou llevat de na Dolça “perquè havia mal recapte”, o falta d'atenció, de manera que l'infant passà a les mans d'altra alletadora²³. Amb només dos casos, no podem pensar que fora habitual o recurrent aquesta deixadesa dins del món de les dides, però sí que és significatiu el cert control i la preocupació que l'hospital tenia sobre els nadons.

Salari

Totes aquestes dones requerien d'una remuneració per les feines realitzades. Únicament hem trobat un cas on una de les dides, Caterina, va treballar huit mesos dels quals va “lexa per amor de Déu ·II· meses”, és a dir, que va treballar

---

²⁰ AMV, *LL.A.H.C.*, 1427, f. 75r.

²¹ Arxiu del Regne de Mallorca, RP-50, f. 37.

²² AMV, *LL.A.H.C.*, 1437, f. 40v.

²³ AMV, *LL.A.H.C.*, 1446-1447, f. 77v.

per caritat durant aquell període²⁴. Aquesta xifra contrasta molt amb les dades que va obtenir Illanes Zubieta en la seua investigació sobre l'Hospital de Santa Creu i Sant Pau de Barcelona al període de 1412-1413 i 1426-1430, en la qual va trobar fins a quaranta dides que varen realitzar la seua feina “per l'amor de Déu” (Illanes, 2013, p. 165).

Per a la resta de casos on sí que es va produir una retribució econòmica cal dividir a les ames de cria depenent del concepte de treball pel qual eren contractades. En primer lloc, podem parlar d'aquelles que es dedicaven a “criar de let”. Per fer aquesta feina el més habitual, tant en l'Hospital d'En Clapers com en l'Hospital de la Reina, era cobrar 15 sous al mes. Aquesta mitjana, com mostra Jávega Charco, es va mantenir també durant tot el segle XVI a les dides externes de l'Hospital General de València i va romandre inalterable fins a 1660, quan, finalment, aquestes ames de cria varen veure una millora en la seua retribució econòmica (Jávega, 2010, p. 167).

Les ocasions on no es complia amb aquesta regla era perquè se solia cobrar una xifra inferior, encara que mai aquesta baixava dels 10 sous. En l'extrem contrari, el de les ocasions on es cobrava més, el màxim va estar en 20 sous, com els que va cobrar l'esposa de Francesc Tur, de la qual desconeguem el nom, per alletar a Ramon cada un dels quatre mesos que el va tenir²⁵.

En segon lloc, quan les alletadores treballaven baix el concepte de “desmamar” el ventall de possibilitats de salari era molt més gran. En aquest cas el pagament per desmamar podia estar entre 15 sous, tret que no era gens habitual, fins a 7 sous i 6 diners al mes.

En tercer lloc, estava, tal com ja hem vist abans, el concepte de treball de “provehir de meniar i beure”. Aquesta feina estava pitjor pagada, com també passava amb el procés de desmamar, i en algunes ocasions inclús pitjor que en aquest. Exemples d'açò són els salaris que reberen Teresa i Isabel que, en 1478-1479, cobraren poc més de 4 sous mensuals per cuidar i alimentar dos xiquets deslletats²⁶. Afortunadament per a aquestes treballadores, aquests salaris tan baixos eren pràcticament residuals. Bona part de les remuneracions de les dones dedicades a aquestes tasques estava entre els 10 i els 7 sous i 6 diners i en quasi la meitat dels casos registrats aquestes varen cobrar 9 sous al mes.

Així doncs, observem com en totes les opcions, però especialment en les dues últimes, podien existir variacions en el salari mensual. És molt difícil tractar d'establir el motiu o els motius perquè unes rebien un salari i altres un altre,

²⁴ AMV, *LL.A.H.C.*, 1452-1453, f. 51r.

²⁵ AMV, *LL.C.H.R.*, 1400, f. 5v.

²⁶ AMV, *LL.A.H.C.*, 1478-1479, f. 11v.

al marge de les variacions anuals que es podien produir. I és que en un mateix any es podien anotar diferents pagaments a les dones per realitzar una mateixa feina. Podríem pensar en possibilitats com el temps que tingueren als nadons com a motiu de cobrar més, és a dir l'antiguitat en una feina, però el cert és que aquest no és un patró vàlid en molts dels casos. Exemple d'açò ho tenim en les dues dides que van cobrar l'any 1400 i 1401 20 sous mensuals per nodrir a uns nadons entre 2 i 4 mesos, salari que era 5 sous superior a la majoria de les dides, moltes de les quals van tenir més temps a les seues respectives criatures²⁷. Podríem pensar, llavors, que la solució a aquesta incògnita era la contrària: és a dir, que es pagava més quan es tenia poc de temps als nadons.

Ximena Illanes en la seua investigació, al voltant de les dides de l'Hospital de Santa Creu de Barcelona a principis del segle XV, apunta precisament al fet que aquesta seria una de les opcions per les quals les dides rebrien un major salari. Així, anota que les ames de cria que eren contractades per un temps molt curt, com podia ser per tan sols una jornada o una nit, rebien per dia un pagament notablement superior a les que treballaven per un mes complet (Illanes, 2006, p. 84).

Emperò, si observem els comptes dels hospitals, veiem que en la majoria de casos no s'observa una relació entre tenir per un període curt als nadons i un major salari. Sí que podem veure, però, com la necessitat de tindre alguna dida de caràcter temporal era important, i podia portar a avançar el pagament de la mensualitat:

Ítem a V d'octubre doní a la dita na Joahana una mesada anticipada, per ço com nos trobava dida, sinò aquesta, e no la volia perdre menys que la dita mesada no li fos anticipada la qual finí a V de novembre²⁸.

Una altra possibilitat al marge del temps podria ser la que anota Illanes en el seu estudi de Santa Creu. Aquesta investigadora observa que la mitjana dels salaris augmentava quan les ames de cria havien de fer-se càrrec de xiquets que estaven malalts (Illanes, 2013, p. 163). Aquesta opció seria plausible per a alguns casos de la nostra documentació, ja que aquesta constata pagaments extra quan els xiquets es posaven malalts per tal de pagar medicines. Ara bé, no en totes les dides que varen rebre un major sou s'anota que els infants estaven malalts.

Així doncs, caldria plantejar la possibilitat que altres factors de proximitat o llunyania jugaren algun paper en el salari, ja que podíem pensar que si arribar

²⁷ AMV, *LL.C.H.R.*, 1400, f. 16r. i 1401 f. 75r.

²⁸ AMV, *LL.A.H.C.*, 1428, f. 63r-v.

a l'hospital els era més costós podrien tindre una remuneració més alta. Emperò, si ens fixem en el conjunt de les dades, aquestes no permeten afirmar res semblant. També es podrien suposar molts altres factors, com la proximitat d'aquestes famílies o no amb l'hospital, però el cert és que la documentació no ens dóna cap prova escrita sobre açò.

A més de plantejar-se els motius de les variacions en els salaris, és també molt important abordar una altra qüestió sobre aquests com és: qui els cobrava?

En aquesta ocasió les dades són molt més precises. Pel que fa a l'Hospital d'En Clapers, dels 369 contractes de dides que hem registrat al llarg dels onze llibres que es conserven, en 317 ocasions varen ser les mateixes dones les que varen percebre el seu salari. En la resta dels treballs observem que en 28 contractes no s'especifica qui va rebre el pagament, en 9 ocasions el van rebre els seus marits i en les restants 15 s'anota que van cobrar alguna de les mesades ell i altra ella. En l'Hospital de la Reina observem una tònica molt similar. Dels 199 contractes registrats, 154 varen ser cobrats per les mateixes dones, 14 pels homes, en 7 ocasions fou tant els homes i els dones i en 24 ocasions no s'especifica.

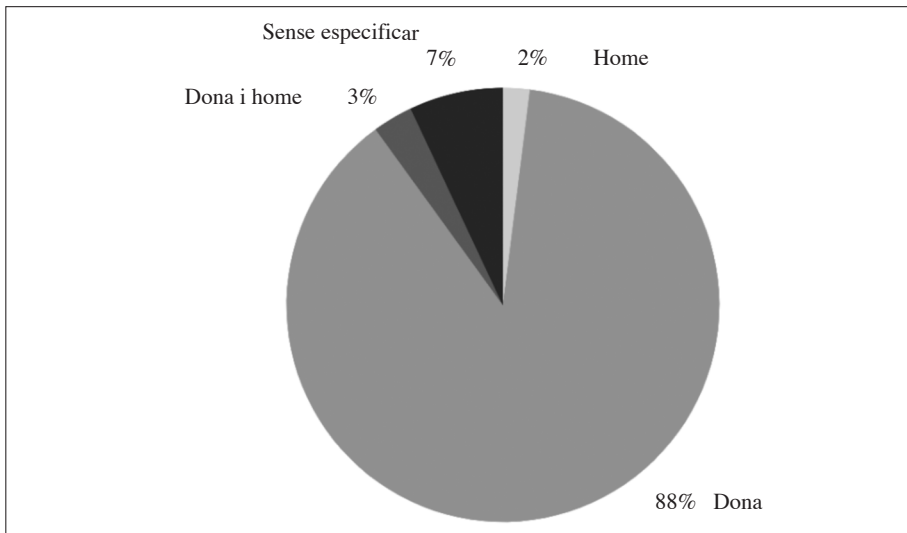
Les dades, per tant, són molt clarificadoras: la gran majoria de les vegades eren les dones les que cobraven el seu salari. Com es pot veure a les *gràfiques 2* i *3* els percentatges de dones que cobraven elles mateixes el seu salari van estar entre el 88%, en En Clapers, i el 77%, per a la Reina. És interessant anotar com aquest fet succeïa inclús en aquelles que vivien a localitats més allunyades, com Caterina, que venia de la “Pobla de Benaguacil” o “Maria de Portaceli”²⁹.

Orígens

En algunes ocasions les fonts estudiades registren els llocs de procedència de les alletadores i l'ofici dels seus esposos. Pel que fa al primer assumpte, els llibres de comptes mostren a voltes els llocs on vivien les ames de cria, de manera que podem saber d'on venien i observar fins on arribava la xarxa de col·laboració amb els hospitals. En línies generals, podem veure com una part important de les dides que treballaven per als hospitals provenia de la mateixa ciutat de València, amb una certa major incidència en la parròquia de Santa Creu, que era la més propera a En Clapers, i a la parròquia de Sant Andreu, en especial el Carrer Sant Vicent, que era la zona on se situava l'Hospital de la Reina, que a més a més resultaven ser barris on abundaven més les capes populars. Després de les ames de cria habitants de la ciutat, destaquen aquelles

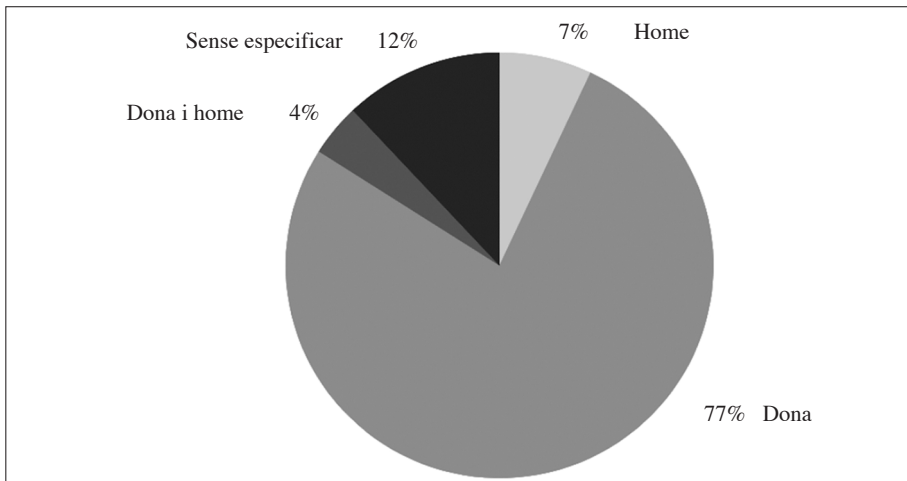
²⁹ AMV, *LL.A.H.C.*, 1428, f. 59r. i 45v.

COBRAMENT DELS SALARIS DE LES DIDES DE L'HOSPITAL D'EN CLAPERS AL SEGLE XV

Gràfica 2. Percentatges de qui va rebre el salari en els contractes de les dides de l'Hospital En Clapers al segle XV. Andrea Martí Serrano.

COBRAMENT DELS SALARIS DE LES DIDES DE L'HOSPITAL DE LA REINA AL SEGLE XV

Gràfica 3. Percentatges de qui va rebre el salari en els contractes de les dides de l'Hospital la Reina al segle XV. Andrea Martí Serrano.

que provenien de les poblacions de l'Horta de València, com Russafa, Benicallap, Foios, Albalat del Sorells o Massalfassar. Un part més reduïda, encara que també rellevant, provenia de localitats més allunyades de la ubicació dels hospitals. Així doncs, com ja hem esmentat fa poc, trobem dides provinents de localitats més llunyanes com la ja dita Benaguasil, Gestalcamp, coneguda actualment com a Xest, o Fortaleny.

Pel que fa a la segona qüestió, l'ofici dels marits d'aquestes dones, podem dir que, en el cas de l'hospital En Clapers, destaquen principalment els llauradors (34,4%) i els treballadors del tèxtil (18%), com paraires, teixidors o sastre. Encara que amb menys presència que aquests últims, caldria també comentar una certa importància dels obrers de vila i dels corredors. Pel que fa a la Reina, s'observa una presència encara major dels llauradors, constituint quasi la meitat dels registrats. En aquest hospital el sector de treballadors del tèxtil també té una importància destacable, sent el 24% dels oficis registrats. La resta de treballs són, generalment, tot un ventall d'oficis artesanals. Estem doncs, generalment, davant de famílies artesanes i llauradores que requerien l'ajuda extra que proporcionava el segon treball de dida, tot i que fóra menuda com ja hem vist.

Rarament trobem altra informació sobre les dides i quan aquesta apareix probablement es deu al fet que els seus casos se n'eixien del model habitual de dona que treballava en aquesta feina. Aquest fou el cas de la dida "Fàtima, mora", que va treballar durant dotze mesos alletant el nadó Nicolau en l'any 1478³⁰. És interessant remarcar que fou durant un any que Fàtima fou la ama de cria d'aquest nadó, ja que aquest tret ens fa pensar que no fou un treball puntual o casual, fruit de la necessitat. Amb tot, la pràctica de dides musulmanes amb nadons cristians no estava ben vista. Així, als costums de Tortosa es disposava que tant musulmanes com jueves no havien d'actuar com alletadores dels cristians (Vinyoles, 1976, p. 45).

Finalment, cal comentar el contracte de "Barberà, negra, liberta" que va ser esclava del mercader Joan Macip, la qual va treballar com a dida durant dos mesos a l'Hospital de la Reina l'any 1496³¹. De nou aquest és l'únic cas que hem registrat d'antigues esclaves treballant en aquesta tasca, encara que cal anotar que Rubio Vela també va observar en el segle XIV la presència "d'esclaves llogades pels seus amos" per tal de nodrir als xiquets d'En Clapers (Rubio, 1973, p. 120).

³⁰ AMV, *LL.A.H.C.*, 1478-1479, f. 11v.

³¹ AMV, *LL.C.H.R.*, 1496, f. 20v.

<i>Oficis</i>	<i>En Clapers</i>	<i>La Reina</i>
Obrer de vila	6	1
Llaurador	26	15
Escuder	4	1
Carnisser	1	
Teixidor	4	6
Notari	1	
Manobre de vila	1	
Cardador de llana	1	
Corredor	4	
Llibreter	1	
Hostaler	1	
Bracer	5	1
Paraire	5	2
Aiguardenter	1	
Rajoler	1	
Tapiner	1	
Bordador	1	
Guàrdia	2	
Aluder	1	3
Sastre	2	
Flaquer	2	
Moliner		1
Tintorer		1
Obrer de pous		1
Especier		1
Pescador		1
Porter		1
Assaonador		1
Pastor		1

Taula 1. Oficis dels marits de les dides. Aquí es representen les 72 ocasions (dels 369 contractes) on apareix el treball dels esposos de l'Hospital En Clapers i les 37 (de 199 contractes) de l'Hospital de la Reina. *Andrea Martí Serrano*.

Els seus contractes tenien un caràcter temporal que estava marcat, fonamentalment, pel temps que els xiquets necessitaven els seus serveis i per l'elevada mortalitat infantil que any rere any colpejava a la societat medieval. Tot i açò, les fonts mostren com varen existir alguns casos on les dides encadenaven pràcticament uns contractes amb altres, convertint-se així en una espècie de professionals de l'ofici.

Pel que fa a les remuneracions, pràcticament en tots els casos es va cobrar una retribució econòmica per les seues tasques. Per a aquelles que es dedicaven a "alletar" la paga solia ser de 15 sous. En canvi, aquelles que "desmamaven" i "provehien de menjar i beure" tenien, generalment, un salari inferior. És molt important destacar que a l'hora de cobrar aquests diners les fonts apunten al fet que el més habitual era que elles reberen personalment els seus propis diners, sent així el 88% de les vegades en l'Hospital d'En Clapers i un 77% en l'Hospital de la Reina.

Aquestes retribucions, tot i no ser molt generoses, eren molt importants per a les dides i les seues famílies. Tant és així que les fonts mostren la contractació de dides que vivien en localitats que estaven fins i tot a més 30 kilòmetres de la ciutat. També ho corrobora el fet que una part dels oficis dels marits anotats apunten a unes estructures familiars d'origen humil.

D'aquesta manera, la dona amb la seua feina de dida tenia una doble rellevància: constituïa una peça fonamental dels hospitals valencians medievals estudiats i aportava una quantitat econòmica mensual que, generalment, seria més que necessària per a la subsistència de les famílies. I tot açò ho feia des de casa, amb la multitud de tasques que allí desenvoluparia i havent de criar també als seus propis fills.

Així doncs, aquestes dones participaven sense dubte de l'economia domèstica i ho feien a més des de diferents perspectives. Per sort, actualment aquest fet no constitueix cap novetat. Ara bé, tot i ser coneguda la presència de les dones al treball medieval remunerat, els estudis al respecte continuen sent escassos i en algunes ocasions cauen en un parany "generalista".

Si realment volem inserir a la dona medieval dins dels corrents d'estudi d'història del treball i d'història econòmica és més que necessari la realització no sols de més estudis, sinó també d'investigacions més específiques que estudien la participació del gènere femení en els diferents sectors laborals. No te cap de sentit escriure les línies generals quan encara no sabem els detalls. Uns detalls que son molt importants per tal de aconseguir una equitat real en el discurs històric.

Fonts

- Arxiu Municipal de València. *Llibres d'Administració de l'Hospital d'En Clapers*. Sig. 350(1), 1420-1421, 1423-1424 i 1427.
- Arxiu Municipal de València. *Llibres d'Administració de l'Hospital d'En Clapers*. Sig. 350(2), 1428, 1435 i 1446-1447.
- Arxiu Municipal de València. *Llibres d'Administració de l'Hospital d'En Clapers*. Sig. 350(3), 1452-1453, 1460-1461 i 1461-1462.
- Arxiu Municipal de València. *Llibres d'Administració de l'Hospital d'En Clapers*. Sig. 351, 1478-1479 i 1479-1480.
- Arxiu Municipal de València, *Llibres de Comptes de l'Hospital de la Reina*, 346(1), 1400-1406 i 1420.
- Arxiu Municipal de València, *Llibres de Comptes de l'Hospital de la Reina*, 347(1), 1427 i 1428.
- Arxiu Municipal de València, *Llibres de Comptes de l'Hospital de la Reina*, 349(3), 1453-1454.
- Arxiu Municipal de València, *Llibres de Comptes de l'Hospital de la Reina*, 347(2), 1478.
- Arxiu Municipal de València, *Llibres de Comptes de l'Hospital de la Reina*, 347(3), 1496.

BIBLIOGRAFIA

- CRUZ, E. (2003): “Les alletadores durant la Baixa Edat Mitjana a Mallorca”, *Butlletí de la societat Arqueològica Luliana*, 59, 35-46.
- DAVID, M. A. (2007): *Civic Christianity in Renaissance Italy. The Hospital of Treviso, 1400-1530*, Rochester, University of Rochester Press.
- GALLEN, M. (1981): *La asistencia sanitaria en Valencia (1400-1512)*, Tesis doctoral dirigida por Luis García Ballester, València, Universitat de València.
- HERNANDO, J. (1996): “L'alimentació làctica dels nadons durant el segle XIV. Les nodrisses o dides a Barcelona, 1295-1400, segons els documents dels protocols notariais”, *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, 14, 39-158.
- ILLANES, X. (2006): “Nutrir a los que no son propios”, *Revista de Humanidades Universidad Andrés Bello*, 14, 75-92.
- ILLANES X. (2013): Historias entrecruzadas: el período de la lactancia de niñas y niños abandonados en el mundo femenino durante la primera mitad del siglo XV, *Anuario de Estudios Medievales*, 43, 159-197.
- JÁVEGA, E. (2010): *Expósitos en la Valencia de la primera mitad del siglo XVI*, València, Institució Alfons el Magnanim.
- MARINO, S. (2014): “Pratiche di adozione e affidamento nella Corona d'Aragona. Un'ipotesi di confronto tra Napoli e Barcellona (secoli XIV-XVI)”, en: Rossi, M.C.,

- Garbellotti, M., Pellegrini M. (Ed.), *Figli d'elezione. Adozione e affidamento dall'età antica all'età moderna*, Roma, Carocci, 215-238.
- ROIG, J. (1478): *Spill o Llibre de les dones/ per mestre Jacme Roig*, edició crítica de Roque Chabás (1905), Barcelona, L'Avenç.
- ROSSI, M.C., GARBELLOTTI M.C. (2015): *Adoption and Fosterage Practices in the Late Medieval and Modern Age*, Roma, Viella.
- RUBIO, A. (1982): "La asistencia hospitalaria infantil en la Valencia del siglo XIV: pobres, huérfanos y expósitos", *Dynamis*, 2, 151-191.
- RUBIO, A. (1984): *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- TROPÉ, T. (1998): *La formation des enfants orphelins à Valence (XVe - XVIIe siècles). Le cas du Collège imperial Saint-Vincent Ferrer*, Paris, Publications de la Sorbonne Nouvelle.
- VINYOLES M.T. (1976): *Les barcelonines a les darreries de l'Edat Mitjana (1370-1410)*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.
- VINYOLES, M. T., GONZÁLEZ M. (1981): "Els infants abandonats a les portes de l'Hospital de Barcelona (1426-1439)", en: Riu, M. (Ed.), *La pobresa y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval*, Barcelona, CSIC, vol. 2, 191-285.
- VINYOLES, M. T. (1989): Petita biografia d'una expòsita barcelonina del segle XV, *Homenatge a la memòria del professor Dr. Emilio Sáez*, Barcelona, CSIC, 255-272.
- VINYOLES, M. T. , ILLANES, M. (2012): "Tratados como hijos e hijas", *Mélanges de l'Ecole française de Rome*, 124-1, 209-222.